

خوانشی نو از تفسیر دو مفهوم نفاق و هجرت در سوره عنکبوت با تکیه بر نزول پیوسته این سوره در مکه

زهرا کلباسی*
امیر احمدنژاد**

چکیده

سوره عنکبوت به گواه سیاق غالب آیات آن، مکی است اما وجود چند شأن نزول ذیل آیات ابتدایی آن و برخی قرائن درون‌متنی مانند اشاره به مسئله نفاق، موجب شده تا برخی مفسران قائل به نزول آیات ۱۰ - ۱۱ این سوره در مدینه و نزول آیه هشتم آن در سال نخست بعثت در مکه شوند. این باور منجر به پذیرش نزول گسسته این سوره از ابتدای بعثت تا حداقل ۱۳ سال بعد از آن که پیامبر هجرت نموده، شده است، درحالی که شأن نزول آیه ۸ در حقیقت مصداق بوده و ذیل سه آیه دیگر نیز ذکر شده است، همچنان که تعارض اسباب نزول ذیل ۱۰ آیه نخست و ارائه قرائنی مبنی بر اثبات نفاق در مکه، تصور مدنی بودن آیات مذکور را مخدوش ساخته است. از دیگر سو با در نظر گرفتن هدف سوره که تهییج مسلمانان در برابر سختی دینداری است و توجه به زمان نزول این سوره که در آستانه هجرت مسلمانان به مدینه بوده، سیاق پیوسته آیات نخست به دیگر آیات سوره آشکار می‌شود، بنابراین تمام سوره در اواخر دوران مکه نازل شده و مصداق مهم آزمایش ایمان مسلمانان در این سوره، هجرت آنان به مدینه بوده است. به تبع آن مراد از منافقان در آیات نخست هم برخی مسلمانان مکه هستند که سستی ورزیده یا پنهانی مرتد شده و از هجرت سرباز زده‌اند.

واژگان کلیدی

سوره عنکبوت، نزول پیوسته، نزول گسسته.

zahrakalbasi@gmail.com

amirahmadnezhad@outlook.com

تاریخ پذیرش: ۹۶/۱۱/۲۶

*. دانشجوی دکتری دانشگاه اصفهان.

** . استادیار دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول).

تاریخ دریافت: ۹۶/۴/۲۹

طرح مسئله

سوره عنکبوت به‌گواه سیاق غالب آنکه خطاب به مشرکان نازل شده و جایگاهی که در همه جداول ترتیب یافته، در اواخر دوران مکه نازل شده است. (ر.ک: بهجت پور، ۱۳۹۲: ۳۳۴) چنان‌که بسیاری از مفسران نیز این سوره را مکی خوانده‌اند. اما وجود چند شأن نزول ذیل آیات ابتدایی این سوره و استناد به پیش‌فرض تاریخی عدم وجود پدیده نفاق در دوران مکه به‌سبب ضعف و قلت مسلمانان، بازگردانی تعبیر جهاد با نفس به جهاد فی سبیل‌الله در آیات مذکور که باز تنها در مدینه مجال تحقق داشته و مشابهت عتاب‌های آیات اولیه سوره عنکبوت به دیگر آیات مدنی، موجب شده تا برخی از مفسران قائل به نزول آیات ۱۰ - ۱ این سوره در مدینه و نزول آیه ۸ آن در سال نخست بعثت در مکه شوند. تکیه بر دلایل مذکور تا حدی در آراء مفسران جدی تلقی شده که برخی سوره عنکبوت را مکی - مدنی توصیف کرده و برخی برخلاف تصریح بر مکی بودن این سوره، آیات ده‌گانه اولیه را در سیاق آیات مدنی تفسیر نموده‌اند. گروه اندکی نیز کل این سوره را مدنی دانسته‌اند. در نتیجه برخلاف سیاق یکپارچه این سوره که مؤید نزول پیوسته است؛ بسیاری از مفسران به نزول گسسته آن روی آورده‌اند. مراد از نزول پیوسته در این نوشتار، نزول تدریجی آیات یک سوره از ابتدا تا انتها و به‌صورت پشت سرهم است، بدون آنکه آیاتی از دیگر سوره در میان آنها نازل شود. در مقابل نزول گسسته بدان معنا است که آیات یک سوره به‌طور پراکنده نازل شوند و در میان آنها آیاتی از دیگر سوره‌ها فرود آمده باشد.

در نتیجه این نوشتار به‌منظور حل تعارض مطرح شده میان سیاق پیوسته تمامی آیات سوره عنکبوت و قرائنی که حاکی از نزول گسسته آنها است، در گام نخست به تبیین اقوال مفسران و دلایل آنان در خصوص کیفیت نزول این سوره پرداخته است. در گام دوم نقاط قوت و ضعف هر دیدگاه را مورد بررسی قرار داده و با انتخاب دیدگاه برتر و با تکیه بر قرائن درونی و بیرونی به تاریخ‌گذاری دقیق این سوره روی آورده است. در آخرین مرحله نیز با تکیه بر کشف زمان نزول سوره، دو مفهوم هجرت و نفاق به‌عنوان مفاهیم بنیادین سوره عنکبوت مورد بازخوانی قرار گرفته است.

مروری بر مضامین سوره عنکبوت

سوره عنکبوت از حیث مضمون به ۵ بخش قابل‌تقسیم است. نخست آیات ابتدایی که قاطعانه به مسلمانان خبر داده که در معرض آزمایش قرار می‌گیرند تا میزان ایمان آنان سنجیده شود. سربلندان جزای نیک دریافت می‌کنند و آنان که استقامت نورزند مورد عتاب شدید قرار می‌گیرند. (عنکبوت / ۱۱ - ۱) دومین دسته از آیات به‌طور مشترک مشرکانی که مسلمانان را وسوسه به گناه و کفر می‌کنند و تعهد

می‌دهند که عذاب آنان را به دوش خواهند کشید و مسلمانان سستی که وسوسه می‌شوند را مورد مذمت و توبیخ قرار داده است. (عنکبوت / ۱۳ - ۱۲) سومین دسته به داستان‌واره‌های کوتاه پرداخته و ماجرای حضرت نوح، ابراهیم، لوط را بیان نموده و به داستان‌های حضرت موسی، هود، صالح و شعیب نیز اشاره کرده است. (عنکبوت / ۴۰ - ۱۴) محور مشترک همه این داستان‌ها درگیری این پیامبران با مشرکان قوم خود است. به‌طور دقیق‌تر در همه این قصه‌ها تنها به نقطه نهایی ماجرا که نابودی مشرکان و نجات مؤمنان بوده، اشاره گردیده است. در واکاوی جزئی‌تر، داستان حضرت ابراهیم در میان این قصه‌ها با تفصیل بیشتری بیان شده؛ درعین‌حال تنها به درگیری ابراهیم خلیل با مشرکان امتش پرداخته و از هجرت او به سرزمینی دیگر همراه با لوط نبی خبر داده که موجب گشایش مادی و معنوی برای آنان شد. (عنکبوت / ۲۷ - ۱۶) سپس داستان حضرت لوط با تفصیل نسیی بیان شده که او نیز از میان قوم مشرکش هجرت نمود و با هجرت او مشرکان عذاب گردیدند. (عنکبوت / ۳۴ - ۲۸) حتی تأمل جزئی‌تر نشانگر آن است که حضرت نوح (عنکبوت / ۱۵ - ۱۴) و موسی (عنکبوت / ۳۹) که در این سوره از آنان یاد شده، با هجرت به پیروزی دست یافتند.

چهارمین دسته از آیات این سوره نیز به مشابهت عذاب مشرکان با امت‌های مشرک گذشته پرداخته و به پیامبر اطمینان داده که هرچند آنان با تمسخر اصرار بر تعجیل عذاب دارند، اما عاقبت نابود شده و حق باقی خواهد ماند. (عنکبوت / ۵۵ - ۴۱) آخرین آیات خطاب به مسلمانان نازل شده و ضمن یادآوری وسعت زمین الهی برای سکونت، به کسانی که صبر و توکل دارند، بهشت را وعده داده است. سپس برای اطمینان آنان به قدرت لایزال الهی در روزی‌رسانی همه موجودات، حتی آنان که نمی‌توانند روزی خود را حمل کنند، پرداخته است. آخرین آیه نیز با مژده به هدایت کسانی که در راه خدا مجاهدت می‌نمایند به پایان رسیده است. (عنکبوت / ۶۹ - ۵۶)

دیدگاه مفسران درباره کیفیت نزول سوره عنکبوت

سوره عنکبوت یکی از معدود سوره‌هایی است که به‌سبب چالش‌های فراوان آن، مفسران درباره کیفیت نزولش سخن گفته‌اند. درمجموع از آراء مفسران سه دیدگاه درباره نزول این سوره می‌توان استخراج کرد که دو مورد حاکی از نزول گسسته این سوره و یک دیدگاه مؤید نزول پیوسته آن است.

نزول گسسته سوره عنکبوت

دو گروه از مفسران قائل به نزول گسسته سوره عنکبوت بوده‌اند. نخست کسانی که نزول آیه ۸ این سوره

را در سال اول یا دوم بعثت دانسته‌اند. دوم کسانی که زمان نزول آیات ابتدایی این سوره را پس از هجرت پیامبر ﷺ به مدینه معرفی کرده‌اند.

نزول آیه ۸ عنکبوت در سال یکم بعثت

نخستین دیدگاه در تاریخ‌گذاری سوره عنکبوت، نزول آیه ۸ این سوره در سال اول بعثت است. «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَإِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (عنکبوت / ۸) تنها مستند این دیدگاه شأن نزولی است که ذیل این آیه در خصوص نزول آن پس از ایمان سعد بن ابی‌وقاص ذکر شده است.

بنابر نقل مفسران وقتی سعد بن ابی‌وقاص ایمان آورد، مادرش جمیله به او گفت:

ای سعد شنیده‌ام منحرف شده‌ای، به خدا از آفتاب و باد زیر سقف نمی‌روم و نان و آب نمی‌خورم تا منکر محمد شوی و به آیین سابقت بازگردی. سعد گوش به حرف مادر نداد. مادرش سه روز گرسنه و تشنه بیرون از خانه بود تا غش کرد. سعد نزد پیغمبر ﷺ آمد و ماجرا را باز نمود که آیات ۸ عنکبوت، ۱۵ احقاف و ۱۵ - ۱۴ لقمان در وصف او نازل گردید. (بلخی، ۱۴۲۳: ۳ / ۳۷۴؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۰ / ۸۵؛ سمرقندی، بی‌تا: ۲ / ۶۲۶؛ واحدی، ۱۴۱۱: ۳۵۱؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۷ / ۲۷۱؛ ثعالبی، ۱۴۱۸: ۴ / ۲۸۹؛ ابن‌عطیه، ۱۴۲۲: ۴ / ۳۰۸ - ۳۰۷؛ ابن‌عاشور، بی‌تا: ۲۰ / ۱۳۸)

برحسب جایگاه این سه سوره در روایات ترتیب نزول، سور لقمان و احقاف در نیمه دوم سال‌های حضور پیامبر ﷺ در مکه و سوره عنکبوت در سال آخر بعثت نازل شده است. هر سه آیه نیز عبارات بسیار شبیه به هم دارد، درحالی‌که مورخان ایمان سعد بن ابی‌وقاص را در اوایل بعثت و در سن ۱۷ سالگی وی به‌دست ابوبکر دانسته‌اند، چنان‌که در روایات مختلف وی هفتمین (ابن‌عبد البر، ۱۴۱۲: ۲ / ۶۰۷) یا سومین (بلاذری، ۱۴۱۷: ۱۰ / ۱۲) مسلمان یا در زمره هشت مسلمان اولیه (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۲ / ۵۹) توصیف شده است.

نقد و بررسی دیدگاه نزول آیه ۸ سوره عنکبوت در اوایل بعثت

در صورتی‌که به‌سبب نزول ایمان سعد بن ابی‌وقاص پایبند باشیم، نزول آیه ۸ عنکبوت به سال یکم هجری باز می‌گردد، درحالی‌که نزول دیگر آیات این سوره به سال آخر مکه موکول شده است. در نتیجه فاصله‌ای بیش از ده سال میان نزول این آیه با سایر آیات سوره پدید می‌آید، درحالی‌که شأن نزول مذکور از چند منظر محل مناقشه است.

نخست؛ شأن نزول مذکور افزون بر آنکه ذیل آیه ۸ سوره عنکبوت ذکر شده، ذیل سه سوره دیگر (احقاف، اسراء و لقمان) در فواصل زمانی مختلف مطرح شده است، درحالی که نزول چهار آیه برای ایمان یک نفر آن هم در سوری پراکنده و با فاصله، امری نامعمول و غیرقابل پذیرش است. افزون بر آنکه در وصف ایمان آوردن بسیاری از مؤمنان مقرب، یک آیه هم نازل نشده است. برخی مفسران با اشاره به این نکته، نزول این چهار آیه برای ایمان سعد بن ابی وقاص را نپذیرفته و در نتیجه نزول آیه ۸ عنکبوت در سال نخست هجری را منتفی دانسته‌اند. (ملاحویش آل غازی، ۱۳۸۲: ۴ / ۴۶۷)

دوم؛ افزون بر سوره عنکبوت که در زمره آخرین سور مکی است، سه سوره دیگر که نزولشان به ایمان سعد بن ابی وقاص پیوند خورده (احقاف، اسراء و لقمان) هم در زمره سور مکی دوره دوم است، چنان که طبق گزارش ابن عباس و مصحف قدر اوغلو، سوره اسراء پنجاهمین، لقمان پنجاه و هفتمین و احقاف شصت و ششمین سوره مکی از میان ۸۶ سوره است. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰ / ۶۱۳؛ دروزه، ۱۳۸۳: ۱ / ۱۶ - ۱۵) درحالی که برحسب گزارش‌های تاریخی، سعد بن ابی وقاص در زمره نخستین مسلمانان بوده است، از این رو ادعای نزول چهار آیه در چهار سوره‌ای که به‌طور تخمینی از سال هشتم تا سیزدهم بعثت نازل شده‌اند، برای واقعه‌ای که در سال نخست بعثت اتفاق افتاده، امری غیرقابل پذیرش است.

سوم؛ ذیل آیه ۸ عنکبوت شأن نزول دیگری نقل شده و ماجرای شبیه به ایمان آوردن سعد بن ابی وقاص و ممانعت مادرش، برای فردی به نام عیاش بن ابی ربیع نقل گردیده است. (ثعالبی، ۱۴۱۸: ۴ / ۲۹۰ - ۲۸۹؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲: ۴ / ۳۰۷) تعدد سبب نزول ذیل این آیه، اعتماد به هر دو شأن نزول را بی اعتبار می‌سازد.

چهارم؛ به نظر می‌رسد توصیه به احسان به والدین درحالی که آنان کافر هستند و پرهیز از اطاعت آنان در شرک و ورزی، اقتضای فضای دو قطبی جامعه مکی است که برخی فرزندان مسلمان شده، اما با والدینی مشرک زندگی می‌کنند، چنان که برخی تکرار مضمون آیه ۸ عنکبوت در دیگر سور مکی (لقمان / ۱۴؛ احقاف / ۱۵؛ اسراء / ۲۴) را نشانگر عدم وجود سبب خاص برای این آیات و نیاز جامعه به یادآوری این مضمون دانسته‌اند (ملاحویش آل غازی، ۱۳۸۲: ۴ / ۴۶۷) و از این آیه به‌عنوان یک قاعده همیشگی یاد کرده‌اند. (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۲۳ / ۲۳) در نتیجه با توجه به نقاط ضعف شأن نزول ادعایی ذیل آیه ۸ سوره عنکبوت و ارتباط این آیه با سیاق آیات هم‌جوارش که در ادامه بیشتر بر آن تأکید خواهد شد، ادعای نزول گسسته سوره عنکبوت امری غیرقابل پذیرش است.

نزول آیات ابتدایی در مدینه

بنابر این دیدگاه سوره عنکبوت دارای نزول گسسته بوده و برخی از آیات آن به سبب نزول در مدینه،

مستثنا تلقی شده است. (هواری، ۱۴۲۶: ۳ / ۲۶۰؛ ابن‌ابی‌زمین، ۱۴۲۴: ۱۲۶؛ ابن‌عطیه، ۱۴۲۲: ۴ / ۳۰۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۳ / ۴۳۸؛ ثعالبی، ۱۴۱۸: ۴ / ۲۸۸؛ ملاحویش آل‌غازی، ۱۳۸۲: ۴ / ۴۶۳؛ مراغی، بی‌تا: ۲۰ / ۱۰۹؛ قاسمی، ۱۴۱۸: ۷ / ۵۴۴) هیچ‌یک از مفسرانی که قائل به نزول گسسته این سوره بوده‌اند، دلیلی برای مدنی بودن آیات اولیه آن ذکر نکرده‌اند. این سکوت مفسران تا جایی بوده که مفسرانی که قائل به نزول پیوسته تمامی آیات سوره عنکبوت بوده‌اند، خود دلایلی را در خصوص مدنی بودن آیات اولیه سوره عنکبوت ذکر کرده و به مفسران مخالف خود نسبت داده و سپس نقد نموده‌اند. (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶ / ۱۰۶؛ سیدقطب، ۱۴۱۲: ۵ / ۲۷۱۸) این قرائن به دو گروه قرائن درون‌متنی که از محتوای سوره نشأت گرفته و قرائن برون‌متنی که شامل روایات شأن نزول است، تقسیم می‌شود.

شأن نزولها

نخستین مستند قائلان نزول مدنی برخی از آیات سوره عنکبوت، شأن نزول‌های متعددی است که ذیل آیات ابتدایی این سوره بیان شده است. طبق این روایات زمان نزول آیات ابتدایی سوره عنکبوت اولین سال‌های هجرت بوده است.

براساس روایت اول که از قتاده و شعبی نقل شده، گروهی از مسلمانان در مکه زندگی می‌کردند. اصحاب پیامبر ﷺ از مدینه به ایشان نامه نوشتند که اقرار و اسلام شما پذیرفته نیست تا هجرت کنید. آنان به قصد هجرت به مدینه بیرون آمدند که مشرکان تعقیبشان کرده و مانع هجرتشان شدند. در این هنگام آیات ۲ - ۱ عنکبوت نازل گردید. مسلمانان دوباره از مدینه به آنان نامه نوشتند که چنین آیه‌ای درباره (امتحان) شما نازل شده است. مسلمانان مکه با خود گفتند: بیرون می‌رویم و اگر مشرکان تعقیبمان کردند می‌جنگیم. آنان بیرون آمدند و مشرکان دنبالشان کردند و جنگ واقع شد. عده‌ای کشته شدند و گروهی فرار کردند که آیه ۱۱۰ سوره نحل درباره غفران و رحمت این مهاجران نازل شد. «ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا قُتِلُوا لَمْ يَجْهَدُوا وَصَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ» (طبری، ۱۴۱۲: ۲۰ / ۸۳؛ واحدی، ۱۴۱۱: ۳۵۰)

هرچند سال دقیقی برای این شأن نزول مشخص نشده، اما نشانگر نزول این آیات در نخستین سال هجری است. این روایت افزون بر آنکه نشانگر نزول گسسته سوره عنکبوت است، نشانگر نزول گسسته سوره نحل نیز هست، به سبب آنکه از نزول آیه ۱۱۰ این سوره در دوران مدینه یاد کرده، درحالی‌که سوره نحل مکی است. در عین حال این روایت برحسب آنکه آیاتی از دو سوره نحل و عنکبوت را پشت سر هم نقل کرده، بیانگر نزول متداخل این دو سوره هم هست.

براساس روایت دوم، آیات مذکور درباره خانواده مهجع مولای عمر که اولین شهید مسلمین در جنگ بدر بوده فرود آمده است. پیغمبر ﷺ فرمود: «مهجع سید الشهداء است و نخستین کسی است که به سوی بهشت خوانده می‌شود.» والدین و زن مهجع بی‌تابی می‌نمودند تا آیه بالا نازل شد و آگاه شدند که برای رضای خدا باید آزموده شوند. (بلخی، ۱۴۲۳: ۳ / ۳۷۲)

این شأن نزول آیات مذکور را سال دوم هجری معین کرده است. هرچند دو شأن نزول بیانگر وقایع نزدیک به هم در دوران مدینه است، اما به هم پیوسته نیست. با این وجود وجه مشترک آنها بیان نزول گسسته سوره عنکبوت است.

در میان مفسران، دروزه با تشکیک جدی در مدنی بودن این آیات، نقدهای متعددی را به این روایات وارد ساخته است.

نخست آنکه به تعدد اسباب نزول ذیل این آیات اشاره کرده که با توجه به سیاق یکپارچه این آیات ده‌گانه نمی‌توان دو واقعه مستقل را شأن نزول آنها معرفی نمود. دوم به سبب نزول مکی آنها اشاره کرده است، چنان که برخی نزول این آیات را در وصف عمار بن یاسر که توسط اربابش مورد آزار و شکنجه قرار گرفت، دانسته‌اند. در نتیجه افزون بر تشتت اسباب نزول‌های مدنی، با توجه به وجود سبب نزول مکی، هیچ الزامی در مدنی بودن این آیات و صحت دو شأن نزول مذکور نمی‌توان در نظر گرفت. در سومین نقد، به عدم ورود هیچ‌یک از اسباب نزول مذکور به کتب مورد اعتماد حدیثی اشاره کرده است. چهارمین نقد به اسناد ضعیف روایات سبب نزول مدنی این آیات باز می‌گردد. پنجم سیاق آیات ابتدایی سوره عنکبوت و لزوم تحمل مسلمانان در برابر اذیت مشرکان، کاملاً با فضای دوران پایانی مکه و فشاری که مسلمانان تحمل می‌نمودند، همخوانی دارد، از این رو اگر قرار به انتخاب یکی از اسباب نزول باشد، طبعاً سبب نزول شکنجه عمار با این آیات همسوتر است. ششم فضای آیات ابتدایی سوره عنکبوت به گونه‌ای است که قاعده‌ای همیشگی برای همه مسلمانان بیان نموده است. لذا این آیات را به سبب جایگاه و اعتبارشان می‌توان بدون سبب نزول خاصی دانست و از آنها به عنوان آیات کلیدی قرآن (آیات محکم) یاد کرد. هفتم آیه ۱۱۰ سوره نحل که در روایت شأن نزول دوم به آن اشاره شده، خود به صراحت خطاب به مسلمانانی است که مرتد شده و بازگشته‌اند، از این رو با توجه به صراحت لحن آیه و وجود روایات شأن نزولی که آن را مربوط به شکنجه عمار و ارتداد برخی از مسلمانان دانسته، نیازی نیست آیه ۱۱۰ سوره نحل را به آیات سوره عنکبوت پیوند زده و برای آنها به دنبال شأن نزول واحد باشیم. (دروزه، ۱۳۸۳: ۵ / ۴۶۹ - ۴۶۷) در پایان توجه به گفتار سمرقندی که خود مفسری روایی بوده حائز اهمیت است. او ذیل آیات ۱ و ۸ که شأن نزول‌ها با عبارت «نزلت ...» ذکر شده، به دیدگاه برخی عالمان که آیات ابتدایی

سوره عنکبوت را عام و فاقد سبب نزول دانسته‌اند، اشاره کرده است. (سمرقندی، بی تا: ۲ / ۶۲۵ - ۶۲۴) این اشاره می‌تواند بدان معنا باشد که سمرقندی علی رغم وجود لفظ «نزلت» ذیل این روایات، همه روایات شأن نزول مربوط به آیات اولیه سوره عنکبوت را از باب مصداق دانسته و به‌عنوان شأن نزول نپذیرفته است. برخی مفسران نیز آیات ابتدایی سوره عنکبوت را آیتی کلیدی و محوری دانسته‌اند که فارغ از شأن نزول نازل شده و از یک سنت ابدی خداوند در آزمایش مؤمنان خبر داده که از حیث مضمون شبیه آیات شریفه «وَبَلَّوْنَا هُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» و «وَوَبَّلُوكُم بِالْأَشْرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ» است. (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۲۳ / ۱۴)

گزارش متقدمان

دومین قرینه برون‌متنی مؤید نزول گسسته سوره عنکبوت، تصریح برخی از صحابه و تابعین به نزول ۱۰ آیه اول این سوره در مدینه و نزول مابقی آن در مکه است. این دیدگاه به قتاده (طبری، ۱۴۱۲: ۲۰ / ۸۶؛ طوسی، بی تا: ۸ / ۱۸۵؛ رازی، ۱۴۰۸: ۱۵ / ۱۸۲)، یحیی بن سلام، حسن بصری و ابن عباس (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸ / ۴۲۵) منسوب شده است.

تصریح بر موضوع نفاق

تصریح آیه ۱۰ این سوره بر وجود پدیده نفاق در میان مسلمانان، مستند برخی در نزول مدنی این آیات بوده است. برخی مفسران با استناد به شرایط دشوار مکه و آزاری که مسلمانان متحمل می‌شدند، نفاق در این برهه را بی‌معنا خوانده و تولد آن را پس از هجرت پیامبر و تشکیل دولت اسلامی دانسته‌اند. از این رو اشاره آیات ابتدایی سوره عنکبوت به پدیده نفاق را نشانه نزول مدنی این آیات تلقی کرده‌اند. (دروزه، ۱۳۸۳: ۵ / ۴۷۲؛ سیدقطب، ۱۴۱۲: ۵ / ۲۷۱۸؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۲۳ / ۲۹) همچنان نیازمند تأکید است که مفسران قائل به نزول گسسته سوره عنکبوت، دلیلی برای مدنی بودن آیات ابتدایی این سوره بیان نکرده‌اند. از این رو دلیلی که در این بخش ذکر شده و به مفسران ارجاع داده شده، دلیلی است که مخالفان نزول گسسته به نیابت از دیدگاه رقیبان خود بیان کرده‌اند. لذا دروزه، سیدقطب و صادقی تهرانی هیچ‌یک دلیل فوق را نپذیرفته‌اند.

تصریح بر جهاد

به نظر می‌رسد تصریح آیه ۶ این سوره بر مسئله جهاد، با توجه به مدنی بودن حکم جهاد، قرینه‌ای دیگر بر مدنی بودن این آیات است. «وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ» (عنکبوت / ۶)

(طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶ / ۱۰۶؛ سیدقطب، ۱۴۱۲: ۵ / ۲۷۱۸) البته در این میان ملاحویش علی‌رغم آنکه قائل به نزول گسسته سوره عنکبوت است، جهاد با نفس در این آیه را همان جهاد فی سبیل‌الله دانسته که مهم‌ترین عمل نزد پروردگار بوده و سودش به بندگان بازمی‌گردد. (ملاحویش آل‌غازی، ۱۳۸۲: ۴ / ۴۶۵) مراغی نیز جهاد با نفس را اعم از جهاد با هوای نفس یا جهاد با دشمنان دین معنا کرده است. (مراغی، بی‌تا: ۲۰ / ۱۱۵)

تشابه آیات ابتدایی با دیگر آیات مدنی

مشابهت‌یابی آیات ابتدایی سوره عنکبوت با دیگر آیات مدنی، آخرین مؤید نزول گسسته سوره عنکبوت است. لازم به ذکر است که هیچ‌یک از مفسران از این آیات به‌عنوان قرائن نزول مدنی سوره عنکبوت استفاده نکرده‌اند، بلکه برای تفسیر بهتر آیات اولیه این سوره به آیات مدنی اشاره کرده‌اند اما این تشابه خود می‌تواند قرینه‌ای ولو اندک بر نزول مدنی آیات ابتدایی این سوره باشد.

زمخشری به آیه ۱۴۶ آل‌عمران اشاره کرده است. در این آیه مؤمنانی که در جهاد به پیامبرشان وفادار بوده و در برابر ضعف‌ها و سختی‌ها مقاومت نمودند، مورد تجلیل قرار گرفته‌اند. (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳ / ۴۳۹) همچنین به آیات ۲۱۴ بقره که در سال‌های نخست هجرت، ۳۱ محمد که در سال ششم هجری، ۱۷۹ آل‌عمران که در سال سوم هجری و ۱۶ توبه که در سال نهم هجری نازل شده می‌توان اشاره نمود که مضامینی مشابه دارند.

نقد و بررسی دیدگاه نزول مدنی آیات ابتدایی سوره عنکبوت

نخستین دلیل قائلان این نظریه وجود دو روایت شأن نزول بود که به تفصیل مورد نقد و بررسی قرار گرفته و اعتبار آنها محل تردید واقع شد. دومین دلیل موافقان، استناد به دیدگاه متقدمان بود. استناد به دیدگاه متقدمان به‌سبب تعارضی که میان آراء آنان وجود دارد (کسانی که قائل به نزول مکی تمام سوره عنکبوت هستند)، نشانگر نزول گسسته این سوره نیست. اگر این تعارض موجب سقوط هر دو دیدگاه شود که مجال بحثی نیست اما اگر کثرت اقوال متقدمان ملاک برتری تلقی گردد، بسیاری از متقدمان قائل به نزول مکی تمام سوره عنکبوت بوده‌اند، چنان‌که در ادامه بیان خواهد شد.

تصریح آیات ۱۱ - ۱۰ سوره عنکبوت بر پدیده نفاق سومین دلیلی بود که نزول مدنی این آیات را تقویت می‌ساخت؛ زیرا وقوع نفاق در مدینه امری حتمی است. اما بازخوانی شرایط مکه در هنگام نزول این سوره مبارکه که به احتمال قوی با سال آخر حضور پیامبر در مکه مصادف است، می‌تواند این ادعا (انحصار پدیده نفاق در دوران مدینه) را مخدوش سازد. در ادامه به این موضوع به‌عنوان یکی از مؤیدات نزول پیوسته سوره عنکبوت پرداخته خواهد شد.

در خصوص مراد از عبارت «یجَاهِدُ لِنَفْسِهِ...» و شباهت اولیه که با جهاد فی سبیل الله و مقاتله دارد، تحلیل مفسران حائز اهمیت است. برخی از مفسران مراد از این عبارت را انجام اعمال خیر دانسته و آیه شریفه را چنین معنا کرده‌اند که هرکس عمل خیری انجام دهد، ذخیره‌ای برای خود او است و خدا از اعمال بندگان بی‌نیاز است. (بلخی، ۱۴۲۳: ۳ / ۳۷۳؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۹: ۶ / ۲۳۸) گروهی دیگر این آیه را در راستای نفی این باور که خدا از عبادت بندگان نفعی ببرد و از معصیتشان متضرر شود، دانسته‌اند. (ابن‌کثیر، ۱۴۱۹: ۶ / ۲۳۸؛ گنابادی، ۱۴۰۸: ۲ / ۲۰۲) قمی مراد از جهاد نفس را برحذر داشتن نفس از میل به سوی لذت‌های حرام، شهوات و معاصی معنا کرده است. (قمی، ۱۳۶۳: ۲ / ۱۴۸) سیدقطب مراد از این جهاد را تمرین نفس آدمی بر صبر به دینداری و پرهیز از فتنه‌ها دانسته و این معنا را با موضوع نفاق که در آیات ۱۱ - ۱۰ به آن تصریح شده کاملاً همخوان و یک سیاق معرفی کرده است. (سید قطب، ۱۴۱۲: ۵ / ۲۷۱۸) برخی دیگر در معنایی مشابه جهاد با نفس را صبر بر بلا و استواری در راه حق علی‌رغم اذیت‌ها دانسته‌اند. (دروزه، ۱۳۸۳: ۵ / ۴۶۶؛ سیدقطب، ۱۴۱۲: ۵ / ۲۷۱۸؛ قاسمی، ۱۴۱۸: ۷ / ۵۴۶) برخی با تکیه بر معنای «جهاد» که به کار بستن تمام طاقت و قدرت است، مجاهده مسلمانان در راه خدا را به معنای دست برداشتن از ایمان، و صبر در برابر شداید و ناملایمات معنا نموده‌اند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶ / ۱۰۳؛ ابن‌عاشور، بی‌تا: ۲۰ / ۱۳۵) صادقی تهرانی نیز با تکیه بر معنای لغوی جهاد، بخش اعظمی از جهاد در راه خدا را مبارزه با هوای نفس و وسوسه شیطان توصیف کرده است. (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۲۳ / ۲۰) قابل توجه است که همه این معانی از جهاد با نفس با دیگر آیات ابتدایی این سوره درخصوص آزمایش مؤمنان و لزوم استقامت آنان در برابر سختی مناسبت دارد و از سویی با جهاد به معنای رایج (نبرد با دشمن) متفاوت است. افزون بر آن این واژه در آخرین آیه این سوره که به اتفاق همگان مکی است تکرار شده است. در این آیه خدا به کسانی که مجاهدت می‌کنند وعده هدایت داده است. «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ» (عنکبوت / ۶۹) در نتیجه جهاد نه تنها الزاماً به معنای مقاتله نیست، بلکه الزاماً در آیات مدنی هم نازل نشده است.

درخصوص آیات مدنی مشابه با آیات ابتدایی سوره عنکبوت نیز لازم به ذکر است وجه مشترک همه آن آیات، وجود برخی مسلمانان سست ایمان در صفوف مؤمنان است که حاضر نیستند برای دین و اثبات استواری خود در مسیر حق، متحمل سختی و مشقت شوند، از این رو این آیات در عتاب به آنان نازل شده است اما اگر در صورتی که در ادامه اثبات شود در پایان دوران مکه مسلمانان سست ایمانی که حاضر به تحمل اذیتی در راه خدا نبودند، حضور داشته‌اند، نزول آیات ابتدایی سوره عنکبوت در محیط مکه نیز امری معمول خواهد شد.

افزون بر آنکه هیچ‌یک از دلایل مطرح شده توانایی اثبات نزول گسسته سوره عنکبوت را ندارد، پذیرش نزول پراکنده این سوره فاقد حکمت است و دلیلی برای آن ذکر نشده است. (دروزه، ۱۳۸۳: ۵ / ۴۶۸) در نهایت عدم تلاش مفسران موافق با نزول گسسته این سوره برای اثبات پراکندگی نزول آن، این احتمال را مطرح می‌سازد که آنان یا از بیان دلایل خود غفلت ورزیده و یا تحت تأثیر شأن نزول‌های مدنی ذکر شده و پیش‌فرض وقوع پدیده نفاق در مدینه، بدون تأمل و واکاوی قائل به نزول گسسته این سوره شده‌اند.

نزول پیوسته سوره عنکبوت

مفسران قائل به این دیدگاه، ابتدا تا انتهای نزول این سوره را پشت سرهم و تدریجی دانسته‌اند. هر چند در تاریخ‌گذاری دقیق‌تر این سوره، آراء گوناگونی داشته‌اند.

گروه نخست تنها به مکی بودن کل سوره تصریح کرده‌اند. (ابن قتیبه، بی‌تا: ۱ / ۲۸۷؛ قمی، ۱۳۶۳: ۲ / ۱۴۸؛ بلخی، ۱۴۲۳: ۳ / ۳۷۱؛ سمرقندی، بی‌تا: ۲ / ۶۲۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۷ / ۲۶۹؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۴ / ۱۸۸؛ رازی، ۱۴۲۰: ۲۵ / ۲۳؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹: ۶ / ۲۳۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶ / ۹۹؛ سیدقطب، ۱۴۱۲: ۵ / ۲۷۱۷؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۱۸ / ۷)

گروه دوم ترتیب نزول سوره عنکبوت را یکی به آخر مانده در مکه، معرفی نموده‌اند. (ابن عاشور، بی‌تا: ۲۰ / ۱۲۷؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۲۳ / ۱۰ - ۹)

گروه سوم بنا بر روایتی از امام علی علیه السلام، نزول سوره عنکبوت را در میانه راه مکه و مدینه توصیف کرده‌اند. (بلخی، ۱۴۲۳: ۳ / ۳۷۱؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۱۳ / ۳۲۳)

گروه چهارم نزول این سوره را بعد از عقبه دوم به مدت زمان چند هفته دانسته‌اند. (جابری، ۲۰۱۰: ۲ / ۳۵۷)

گروه پنجم به مدنی بودن کل سوره اذعان داشته‌اند. در این قسم مفسران یکی از اقوال منتسب به ابن عباس و قتاده را مدنی بودن کل سوره عنکبوت دانسته‌اند، با این قید که این تنها یکی از نظرات منسوب به آنان است. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸ / ۴۲۵؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۱۳ / ۳۲۳)

محور اصلی در دیدگاه دوم و سوم، نزول سوره عنکبوت در آستانه هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله از مکه به مدینه است، چنان‌که جداول ترتیب نزول این سوره را آخرین سوره مکی معرفی نموده که در نتیجه برای فهم دقیق‌تر، سیاق این سوره را در فضای پایانی دوران مکی باید بازسازی نمود. دیدگاه نخست نیز به سبب آنکه تنها بر مکی بودن تصریح داشته و زمان جزئی‌تری را تعیین نکرده، با این دیدگاه قابل جمع است.

نکته قابل ذکر آن است که مفسرانی که قائل به نزول مکی سوره عنکبوت بوده‌اند، به دو دسته تقسیم می‌شوند؛ نخست مفسرانی که در تفسیر آیات ابتدایی سوره نیز به بافت مکی آنها دقت نموده‌اند. (قمی، ۱۳۶۳: ۲ / ۱۴۹ - ۱۴۸؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۹: ۶ / ۲۳۹ - ۲۳۷؛ سیدقطب، ۱۴۱۲: ۵ / ۲۷۱۹ - ۲۷۱۷؛ گنابادی، ۱۴۰۸: ۳ / ۲۰۳ - ۲۰۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶ / ۱۰۸ - ۹۹؛ صادقی‌تهرانی، ۱۳۶۵: ۲۳ / ۲۹؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۱۸ / ۲۴ - ۷) دوم مفسرانی که هرچند سوره عنکبوت را مکی دانسته‌اند، اما همچنان ذیل آیات ۱، ۷ و ۱۰ شأن نزول‌هایی که نشانگر نزول گسسته سوره عنکبوت است را نقل نموده‌اند. (بلخی، ۱۴۲۳: ۳ / ۳۷۵ - ۳۷۲؛ سمرقندی، بی‌تا: ۲ / ۶۲۶ - ۶۲۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۷ / ۲۷۲ - ۲۶۹؛ ابن‌عاشور، بی‌تا: ۲۰ / ۱۴۰ - ۱۲۶)

گزارش متقدمان

نخستین مستند نزول پیوسته سوره عنکبوت، گزارش برخی صحابه و تابعین مبنی بر نزول مکی این سوره به‌طور مطلق است. این نظر به عکرمه، عطاء، کلبی (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸ / ۴۲۵) حسن بصری، جابر (قرطبی، ۱۳۶۴: ۱۳ / ۳۲۳) و مجاهد (طوسی، بی‌تا: ۸ / ۱۸۵) نسبت داده شده است. شیخ طوسی از متقدمان و ابن‌عاشور از متأخران قول جمهور مفسران را مکی بودن تمام سوره عنکبوت ذکر کرده‌اند. (طوسی، بی‌تا: ۸ / ۱۸۵؛ ابن‌عاشور، بی‌تا: ۲۰ / ۱۲۶)

فضای نزول سوره عنکبوت

دومین دلیل نزول مکی آیات ابتدایی سوره عنکبوت، ارتباط آنها با دیگر آیات این سوره و هماهنگی با فضای نزول کلی سوره در اواخر دوران مکه است. این مستند به‌سبب آنکه ارائه‌دهنده سیاقی نوین از سوره عنکبوت است، در بخش پایانی ذکر خواهد شد.

وجود فتنه و نفاق در مکه

سومین قرینه مکی بودن آیات ابتدایی سوره عنکبوت، وجود پدیده نفاق و مسلمانان سست ایمان در اواخر دوران بعثت است. این قرینه در حقیقت نقطه مقابل مهم‌ترین دلیل قائلان مدنی بودن آیات مذکور است که معتقدند نفاق پس از هجرت نازل شده و در نتیجه این آیات به‌ناچار مدنی است. مفسرانی که آغاز پدیده نفاق را در مکه دانسته‌اند، تحلیل‌های مختلفی از این پدیده ارائه کرده‌اند. صادقی‌تهرانی نه‌تنها نفاق در مکه را عجیب ندانسته، بلکه به‌سبب آنکه مؤمنان در مکه شدیدترین فتنه‌ها و آزارها را از سوی مشرکان تحمل می‌نمودند، این محیط را بستر مناسبی برای سست شدن ایمان برخی مسلمانان و

در نتیجه شکل گیری نفاق معرفی کرده است. (صادقی‌تهرانی، ۱۳۶۵: ۲۳ / ۲۹)

ابن‌عاشور منافقان مطرح در سوره عنکبوت را کسانی معرفی کرده که در مکه اسلام آوردند، اما همچنان با مشرکین پیوندهای مشترک داشتند. سپس زمانی که در راه اسلام با آزارها مواجه شدند، صبر نکرده و به کفر قبلی خود بازگشتند؛ اما ارتدادشان را از مسلمانان کتمان می‌نمودند و منافقانه رفتار می‌کردند. در نتیجه این آیات پیش از هجرت و در آستانه دوران رشد اسلام نازل شده است؛ زیرا این قسم از مسلمانان مرتد، زمینه‌های پیروزی را در آتیه اسلام می‌دیدند که مسلمان شدند، اما با مقوله هجرت مواجه شدند، در حالی که تحمل آزار مشرکان و جلای وطن را نداشتند. ابن‌عاشور این برداشت را به جابر بن زید و ضحاک نیز منتسب ساخته است. (ابن‌عاشور، بی‌تا: ۲۰ / ۱۴۱ - ۱۴۰) دیگر مفسران نیز مسلمانان مذمت‌شده در آیات مذکور را به مسلمانانی که در راه حفظ عقیده توحیدی حاضر به تحمل آزارها نبودند، معنا کرده‌اند. (فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۱۸ / ۲۳)

دروزه دلایلی را در خصوص آنکه آیات ابتدایی سوره عنکبوت در بافت مکی نازل شده و مسلمانان از دین برگشته مکه را خطاب قرار داده، بیان کرده است. اولین دلیل دروزه در مکی بودن آیات مذکور، تصریح بر مورد آزار قرار گرفتن مسلمانان در آیه ۱۰ است که موجب نفاق برخی مسلمانان گردیده است. وی این نوع آزار را مناسب با بافت مکه دانسته که مسلمانان به سبب اسلام مورد شکنجه و اذیت قرار می‌گرفتند. دروزه از یک سو این تصور عمومی که نفاق منحصر در مدینه است را رد کرده و از دیگر سو واژه نفاق در آیه ۱۱ سوره را متفاوت از نفاق مصطلح دانسته است. او در توصیف نفاق در آیات ابتدایی سوره عنکبوت که در مکه واقع شده چنین نگاشته است:

تعبیر «الْمُنَافِقِينَ» در این آیات به معنای کسانی است که قلب‌های مریض دارند. کسانی که در مرز میان ایمان و کفر مانده‌اند و در مقاومت برای اسلام در برابر فشارهای مشرکان تردید دارند. با این تعریف چنین گروهی قطعاً در صفوف مسلمانان مکه قابل مشاهده هستند.

دومین دلیل دروزه در مکی بودن این آیات مشابهت آنها به آیه ۱۰۶ سوره نحل است. وی تصریح آیه ۱۰۶ سوره نحل بر این مسئله که برخی مسلمانان مکه مرتد شده و از ایمان بازگشته‌اند را مؤیدی بر وجود منافقان یا همان تردیدکنندگان در اسلام در مکه دانسته است. (دروزه، ۱۳۸۳: ۵ / ۴۷۳ - ۴۷۰)

علامه طباطبایی تصریح آیه ۱۰ عنکبوت مبنی بر آنکه منافقان در برابر اذیتی که در راه خدا می‌شوند به سستی می‌گیرند را دلیل نزول مکی این آیه بیان کرده است؛ زیرا در مدینه مسلمانان از کسی آزار و اذیت ندیدند، بلکه در مکه شکنجه شدند. با این وجود اگر از عبارت «فَإِذَا أُذِي فِي اللَّهِ...» آزار در راه دین

به‌طور مطلق برداشت شود، این آزارها هم در مکه و هم در مدینه قابل وقوع است. علامه در ادامه به سؤالی مقدر پاسخ داده و می‌نویسد:

دلخوشی منافقان به نصرت مسلمانان مستلزم فتح و غنیمت نیست که تصور شود این آیه در مدینه که مسلمانان نصرت و پیروزی داشتند، نازل شده است، بلکه نصرت الهی مصادیق دیگری دارد که خدا با آن گشایشی به‌کار بندگانش بدهد اما نکته مهم‌تر آن است که این آیه نفرموده وقتی نصرت به آنها می‌رسد منافقان خود را مسلمان می‌خواندند، بلکه فرموده اگر نصرتی به آنان برسد منافقان خود را داخل در صفوف مسلمانان می‌نمایند. در نتیجه آیه شریفه از آینده و وضع حال آنان خبر داده نه از چیزی که محقق شده است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶ / ۱۰۶)

عابد الجابری نیز ابتدا به این نکته توجه کرده که واژه نفاق برحسب ترتیب نزول، برای نخستین بار در این سوره ذکر شده است. سپس مفهوم این واژه را متفاوت از مفهوم آن در دوران مدینه دانسته و آن را بر مسلمانانی که دچار سستی شده و در هجرت تعلل ورزیده‌اند، حمل کرده است. (جابری، ۲۰۱۰: ۲ / ۳۵۹ - ۳۵۷)

در نهایت به‌نظر می‌رسد به دوران پایانی حضور پیامبر در مکه متفاوت از برداشت‌های رایج باید نگریست؛ زیرا فتنه‌ها چنان برای مسلمانان سخت و طاقت‌فرسا شد که علی‌رغم همه دشواری‌ها و برخلاف میل پیامبر ﷺ و یارانش، مؤمنان ناچار به مهاجرت از آن دیار شدند. مهاجرت با توجه به سختی‌ها و خطراتی که هجرت از مکه به مدینه در برداشت، به‌روشنی نشانگر دشواری غیرقابل‌وصف دینداری در فضای فتنه‌آلود مکه است، لذا فشار و شکنجه مشرکان از یک‌سو و خطرات و دشواری هجرت از دیگر سو مسلمانان سست‌ایمان را مجاب کرده تا به شرک بازگردند یا دست‌کم با عقب‌نشینی از برخی موازین خود، همچنان در مکه باقی بمانند و هجرت نکنند. همچنین از آیات نخستین سوره عنکبوت می‌توان استنباط کرد که این گروه از مسلمانان با انتخاب آیین جدید انتظار زندگی مادی بهتری را داشتند، اما امیدشان تبدیل به یأس شده و در برابر مشکلات در حقانیت پیامبر ﷺ تردید کرده‌اند که خدا این سوره را با بیان سنت ابدی خود در آزمایش مؤمنان آغاز نموده است.

در پایان این نکته خالی از لطف نیست که صادقی تهرانی با تکیه بر حروف مقطعه مشترک میان سوره عنکبوت و سوره بقره که نخستین سوره مدنی است، براین باور شده که میان سوره عنکبوت و بقره فاصله نزول اندکی برقرار بوده که در هر دو «الم» در آیه اول تکرار شده است، از این‌رو سوره عنکبوت را آخرین سوره مکی دانسته که با اولین سوره مدنی فضای نزول مشترک یافته است. (صادقی، ۱۳۶۵: ۲۳ / ۹)

تاریخ گذاری سوره عنکبوت

در مجموع از روایات اسباب نزول و سیاق سوره عنکبوت می‌توان دریافت که این سوره در سال آخر حضور پیامبر ﷺ در مکه که مصادف با دوران هجرت مسلمانان به مدینه بوده، نازل شده است. هرچند در برخی روایات ترتیب نزول و آراء مفسران این سوره آخرین سوره مکی معرفی شده، اما برحسب قرائنی در سوره حج که در ادامه ذکر خواهد شد، به نظر می‌رسد سوره عنکبوت سوره یکی به آخر مانده در دوران حضور پیامبر در مکه است. با تکیه بر آنکه آغاز نزول سوره حج به‌طور تخمینی در شوال سال سیزدهم بعثت بوده، می‌توان دریافت که سوره عنکبوت تقریباً از نیمه سال سیزدهم بعثت تا شوال همان سال، طی چند ماه فرود آمده است.

خوانش نوین از سیاق سوره عنکبوت

بازخوانی دوباره سوره عنکبوت در فضای آخرین ماه‌های حضور پیامبر ﷺ در مکه به‌روشنی نشانگر نزول پیوسته این سوره و انسجام آیات ابتدایی سوره با دیگر آیات آن خواهد بود. در این بخش با شناسایی کدهای مشترک میان آیات ابتدایی این سوره و دیگر بخش‌های آن به ترسیم فضای نزول این سوره پرداخته می‌شود.

نخستین نشانه مهمی که در سراسر سوره عنکبوت حضور پررنگی دارد، اوصاف مؤمنان از منظر این سوره است. این سوره با نهی به مسلمانان آغاز شده که خدا مؤمنین را می‌آزماید تا راستگو و دروغ‌گوی آنها مشخص شود. (عنکبوت / ۴ - ۲) در آیه ۶ خدای متعال مسلمانان را به جهاد با نفس فراخوانده است. در آیه ۷ بشارت به سعادت‌مندی را تنها به مؤمنانی که ایمان و عمل را همراه می‌کنند داده است. در آیه ۸ مسلمانان را به نیکی به والدین موظف ساخته اما آنان را از پیروی والدینشان در شرک برحذر داشته و کمال استقامت در ایمان، ولو آنکه در برابر والدین قرار گیرند را از مسلمانان خواسته است. در آیات ۱۱ - ۱۰ به مذمت کسانی پرداخته که حاضر نیستند بهای ایمان خود را بپردازند و در برابر آزارها و فشارها از ایمان خود دست می‌کشند و به‌صراحت آنان را منافقانی در برابر مؤمنان حقیقی خطاب نموده است اما مذمت مسلمانان سست‌ایمان تنها به این ۱۱ آیه ختم نشده و دیگر آیات این سوره نیز موضوع ویژگی مثبت و منفی مؤمنان و گروه‌بندی آنان را مد نظر دارد.

چنان‌که در آیات ۱۳ - ۱۲ سوره عنکبوت افزون بر مشرکان، مسلمانان سست‌ایمانی که گمان می‌کنند مشرکان بار گناه آنان را به دوش می‌کشند، مذمت شده‌اند. در ادامه پس از ذکر داستان‌های کوتاه، آیات پایانی این سوره مسلمانان را مورد خطاب قرار داده و در آیات ۵۹ - ۵۶ مهم‌ترین محور

زندگی را عبادت خدا توصیف کرده و وسعت زمین برای زیستن را به آنان یادآوری نموده است. این آیات به مسلمانانی که در راه توحید صبر و توکل پیشه می‌سازند، منازل ویژه بهشت را وعده داده است. طبعاً این آیات بدان معنا است که از مسلمانان انتظار می‌رود در همه حال به توحید که مهم‌ترین محور زندگی مؤمنانه است، پایبند باشند ولو آنکه ناچار به هجرت گردند و در برابر انواع سختی‌ها صبر نمایند. در نهایت آخرین آیه این سوره به آیه ۷ شباهت بسیار یافته و به مؤمنانی که جهاد با نفس نمودند وعده هدایت و گشایش داده است. در مجموع آیات سوره عنکبوت را با محور اوصاف مسلمانان به دو بخش مذمت سست‌ایمانان در نیمه اول و توصیه به مؤمنان حقیقی برای ادامه استقامت و وعده به سعادت‌مندی در نیمه دوم سوره می‌توان تقسیم نمود.

دومین نکته مشترک در بخش اصلی سوره عنکبوت تمرکز بر موضوع هجرت است. در ابتدای مقاله بیان شد که وجه مشترک همه داستان‌های این سوره هجرت پیامبران علیهم‌السلام و مؤمنان برای ادامه مسیر توحید است اما موضوع هجرت از داستان‌واره‌های این سوره فراتر رفته و در آیات پایانی خداوند مسلمانان را نیز به هجرت فراخوانده است. «يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّ اَرْضِي وَاسِعَةٌ فَيَأْتِيَا فَاعْبُدُونِ» (عنکبوت / ۵۶) تنها تکیه بر آیات ۶۲ - ۵۹ کافی است تا نشان دهد مسلمانان در معرض تصمیم دشواری قرار گرفته‌اند که از آینده خود هراسان هستند. این هراس طبعاً مربوط به مسلمانی در مکه نیست. آنان پیش از این به محدودیت‌های احتمالی مسلمان زیستن در مکه آگاه بودند، بلکه این اقدامی فراتر است که معادلات دنیایی آنان در امرار معاش را تحت تأثیر قرار می‌دهد. مسئله‌ای همچون هجرت که مهاجران به ناچار باید از شغل خود دست کشیده و بدون توشه به دیاری ناآشنا سفر کنند، چنان که خدای متعال در آیات ۱۰۰ - ۹۷ نساء برای دستور به مهاجرت از عبارت «أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ» استفاده نموده و به مهاجرانی که در راه جان می‌دهند، وعده بهشت داده که این وعده نشانگر سختی مهاجرت، هم از حیث طاقت‌فرسا بودن طی مسیر و هم خوف مرگ در این سفر به سبب تعقیب و گریز مشرکان است. پس از بیان این نکات، نقطه عطف آن است که آیات نخستین سوره عنکبوت نیز در خصوص مسئله هجرت نازل شده است. برخی مفسران عبارت «إِنَّ اَرْضِي وَاسِعَةٌ» را به معنای دعوت به هجرت به مدینه دانسته و آن را نشانگر گسترش اسلام در مدینه و دیگر قبایل توصیف کرده‌اند، چنان‌که پیشتر مشابه این عبارت در سوره زمر به کار رفته و مسلمانان را به هجرت به سوی حبشه فراخوانده است. (جابری، ۲۰۱۰: ۲ / ۳۶۴ - ۳۶۳)

ابن‌عاشور اولین هدف از سوره عنکبوت را که آزمایش مؤمنان با فتنه‌ها برای سنجش صداقت آنان اعلام شده، با توجه به فضای نزول سوره، به استقامت مسلمانان در هجرت معنا کرده است؛ بدین معنا که محنت اواخر دوران بعثت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم ممانعت مشرکان از هجرت مسلمانان بوده است، از این‌رو مسلمانانی

که در برابر این هجرت دشوار و پرخطر صبر و استقامت کرده و باز دل به هجرت زدند، مسلمانان سربلند از فتنه شناخته شدند. (ابن عاشور، بی تا: ۲۰ / ۱۲۷) برخی مفسران مهاجرت را هم‌عرض با جهاد در زمره سخت‌ترین تکالیف مشقت‌بار برای مسلمانان توصیف نمودند که جز مؤمنان باثبات از پس آن برنیامند. وظایفی که آیات ابتدایی سوره عنکبوت درصدد دعوت مسلمانان به استقامت در انجام آنان بوده است. (بیضاوی، ۱۴۱۸: ۴ / ۱۸۸؛ ابن عاشور، بی تا: ۲۰ / ۱۳۰؛ دروزه، ۱۳۸۳: ۵ / ۴۶۵) ابن عاشور نیز آیات ۱۳ - ۱۲ که خطاب به مشرکان است را مرتبط به نفاق مسلمانان در ۱۰ آیه نخست سوره عنکبوت دانسته و ارتباط آنها را چنین بیان نموده است:

مشرکان در مسلمانان سست‌ایمانی که تحمل‌شان در برابر آزار آنان کمتر بود، شک ایجاد کرده و با مغالطه برعهده گرفتن گناه شرک آنان، ایشان را به ارتداد سوق می‌دادند. در نتیجه مرتدان در آیات ۱۱ - ۱۰ منافی خوانده شدند. (ابن عاشور، بی تا: ۲۰ / ۱۴۳)

در این میان علامه طباطبایی جامع‌ترین توصیف را از ارتباط آیات ابتدایی سوره عنکبوت با فضای نزول آنها بیان نموده است. وی بر این باور است که از سیاق آیات این سوره و به‌ویژه آیات اول برمی‌آید که بعضی از کسانی که در مکه و قبل از هجرت، به رسول خدا ﷺ ایمان آورده بودند، از ترس فتنه‌ای که از ناحیه مشرکین تهدیدشان می‌کرد، از ایمان خود برگشتند؛ زیرا مشرکان آنان را رها نکرده و پیوسته ضمانت می‌دادند که اگر برگردید هر ضرری از این بابت دیدید ما جبران می‌کنیم، هم‌چنان که اگر برنگردید به شکنجه و آزار مبتلا می‌شوید. در نتیجه آیات ۱۳ - ۱۲ که به مذمت حيله‌گری مشرکان می‌پردازد در واقع بیانگر وسوسه‌ای است که موجب شده گروهی از مسلمانان که در آیات ۱۱ - ۱۰ منافی خوانده شدند، از ایمان خود بازگردند، از این رو نزول ۱۰ آیه اول عنکبوت جدای از آیات بعدی نیست. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶ / ۱۰۸ - ۱۰۶)

در ادامه علامه به پیوند میان آیه ۸ که توصیه به احسان والدین مشرک است با فضای نزول سوره پرداخته و چنین نگاشته است:

به‌نظرمی‌رسد برخی از کسانی که از اسلام بازگشته بودند، به‌خاطر اصرار و تهدید و تشویق والدینشان بوده است، از این رو در آیه ۸، مسلمانان ضمن توصیه به احسان به والدین، از ارتداد به هر بهانه‌ای ولو به سبب قوی‌ترین پیوندهای عاطفی منع شدند.

در قسمت سوم علامه طباطبایی به بیان سیاق کلی سوره پرداخته و هدف از سوره عنکبوت با تکیه بر ارتباط آیات ابتدایی با آیات میانی (داستان‌واره‌ها) و آیات انتهایی را چنین بیان نموده است:

غرض خدای متعال در این سوره آن است که مسلمانان بدانند ایمان تنها به زبان نیست، بلکه غرض، حقیقت ایمان است که تندباد فتنه‌ها آن را تکان نمی‌دهد و دگرگونی حوادث دگرگونش نمی‌سازد، بلکه هر چه امتحانات سخت‌تر شود، پابرجا و ریشه‌دارتر می‌گردد. در نتیجه آزمایش مؤمنان یکی از سنن حتمی الهی است که درباره همه اجرا می‌شود، همان‌طور که در امت‌های گذشته از قبیل قوم نوح، عاد، ثمود، ابراهیم، لوط، شعیب و موسی جریان یافت و جمعی استقامت ورزیده و جمعی دیگر هلاک شدند. پس کسی که اعلام ایمان می‌کند باید بر آن صبر و استقامت داشته باشد؛ تا جایی که اگر انجام وظایف دینی در محیط زندگی‌اش برای او غیرممکن شد، در راه عقیده مهاجرت کند و سختی آن را به جان بخرد. در راه حفظ عقیده هرگز نباید به‌خاطر ترس از گرسنگی و سایر امور زندگی از مهاجرت چشم‌پوشد؛ زیرا رزق بندگان به عهده خدا است و زمین او وسیع است. خدایی که حتی جنبندگان بسیاری که رزق خود را نمی‌توانند با خود حمل کنند، پیوسته روزی می‌رساند. در نتیجه هدف این سوره تهییج مسلمانان به هجرت بوده و تمام آن در اواخر بعثت نازل شده است. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۶ / ۹۹ - ۹۸)

در پایان این بخش ذکر دو نکته حائز اهمیت است. نخست آنکه اگر بار دیگر به شأن نزول‌هایی که به‌عنوان قرائن مدنی بودن آیات ابتدایی عنکبوت ذکر شده رجوع نماییم، وجه غالب آنها آن است که آیات مذکور را در وصف مسلمانانی که مهاجرت نکرده و حاضر به استقامت در ایمان نبودند، معرفی نموده‌اند. هر چند آن شأن نزول‌ها عباراتی دارند، از جمله آنکه هجرت‌کردگان برای مسلمانان باقیمانده در مدینه نامه نوشتند و آنان را به هجرت فراخواندند که این روایات تفسیری را مدنی ساخته، اما اصل ماجرا و اختلاف جامعه اسلامی بر سر هجرت قطعی و متناسب با فضای مکه است.

دوم آنکه بنا بر گزارش‌های تاریخی فرایند هجرت مسلمانان از اواخر دوران مکه آغاز شده و به تدریج و کندی ادامه داشته است. علت این روند آهسته نیز پنهان‌کاری شدید مسلمانان در هجرت بوده که مبادا مشرکان آگاه شده و به تعقیب آنان بپردازند، از این رو این روند افزون بر آنکه کند بوده، تعداد مهاجران در هر مرتبه بسیار اندک بوده است. عاقبت این روند تا جایی ادامه یافته که همه مسلمانانی که تصمیم به هجرت گرفتند، به مدینه رسیده و پیامبر ﷺ آخرین نفری بود که مکه را ترک گفت. بر این اساس انتهای هجرت خروج پیامبر ﷺ بوده و ابتدای آن مدت‌ها قبل (به‌طور تخمینی یک الی دو سال قبل از هجرت پیامبر ﷺ) آغاز شده بوده است. (احمد العلی، ۱۳۹۱: ۶۲ - ۶۰)

نتیجه

دیدگاه مفسران درباره کیفیت نزول سوره عنکبوت را در سه محور می‌توان پی‌گرفت:

نخست کسانی که با تکیه بر شأن نزولی درباره ایمان سعد بن ابی وقاص ذیل آیه ۸، قائل به نزول آن در سال اول بعثت هستند. درحالی که از یکسو آیه مذکور کاملاً به آیات هم‌جوار خود پیوسته بوده و امکان نزول مستقل ندارد و از دیگرسو شأن نزول مورد استناد نیز ذیل ۳ آیه مکی دیگر نیز تکرار شده که این امر موجب بی‌اعتباری آن گردیده است.

دوم کسانی که با استناد به اقوال برخی متقدمان و روایات شأن نزول و تکیه بر دو تصور عمومی مبنی بر انحصار موضوع نفاق و جهاد در مدینه، قائل به نزول مدنی ۱۰ آیه اول عنکبوت شده‌اند. درحالی که اقوال متقدمان و روایات شأن نزول، هریک دارای تعارضات جدی و غیرقابل اعتماد است. از دیگرسو اغلب مفسران با توجه به عبارت آیه ۶ مبنی بر جهاد با نفس، این جهاد را به استقامت در راه حق و صبر و بردباری و نه قتال معنا نموده‌اند. همین‌طور که برخی مفسران با تبیین زمینه‌های نفاق در مکه، وجود منافقان را در اواخر دوران بعثت نیز اثبات کردند.

سوم کسانی که با تکیه بر اقوال گروهی دیگر از متقدمان و سیاق منسجم و پیوسته تمامی آیات سوره عنکبوت، نزول این سوره را در آستانه هجرت پیامبر اعلام کرده و هدف اصلی آن را تشویق مسلمانان به هجرت دانسته‌اند، از این رو منافی در آیات ابتدایی این سوره را به مرتدان از دین اسلام که ارتداد خود را مخفی نگاه داشته یا کسانی که با پذیرش سازش کاری با مشرکان و عقب‌نشینی از موازین توحیدی حاضر به هجرت نبودند، معنا کرده‌اند که با بافت مکه در سال‌های آخر بعثت کاملاً هم‌خوان است. در نتیجه سوره عنکبوت از ابتدا تا انتها به‌طور پیوسته، در آخرین روزهای حضور پیامبر در مکه و در آستانه هجرت نازل شده و عملکرد برخی مسلمانان در عدم هجرت به مدینه را مورد آسیب‌شناسی قرار داده است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- ابن ابی‌زمین، محمد بن عبد الله، ۱۴۲۴ ق، تفسیر ابن‌ابی‌زمین، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابن‌اثیر، عزالدین أبوالحسن، ۱۳۸۵ ق، الکامل فی التاریخ، بیروت، دار صادر و دار بیروت.
- ابن‌عاشور، محمدطاهر، بی‌تا، التحریر و التنویر، بیروت، مؤسسه التاریخ.
- ابن‌عبدالبر، یوسف بن عبدالله، ۱۴۱۲ ق، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت، دار الجیل.
- ابن‌عطیه، عبدالحق بن غالب، ۱۴۲۲ ق، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، بیروت، دار الکتب العلمیة.

- ابن قتیبه، عبد الله بن مسلم، بی تا، *غریب القرآن*، بیروت، دار و مكتبة الهلال.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمرو، ۱۴۱۹ ق، *تفسیر القرآن العظیم*، تحقیق محمدحسین شمس الدین، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- احمد العلی، صالح، ۱۳۸۵، *دولت رسول خدا ﷺ*، ترجمه هادی انصاری، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بلاذری، أحمد بن یحیی، ۱۴۱۷ ق، *جمل من انساب الأشراف*، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دار الفکر.
- بلخی، مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، *تفسیر مقاتل بن سلیمان*، ج ۳، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- بهجت پور، عبدالکریم، ۱۳۹۲، *تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول)*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر، ۱۴۱۸ ق، *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۱۸ ق، *جواهر الحسان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ثعلبی، احمد بن ابراهیم، ۱۴۲۲ ق، *الکشف و البیان عن تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- دروزة، محمد عزت، ۱۳۸۳ ق، *التفسیر الحدیث*، قاهره، دار احیاء الکتب العربیة، چ دوم.
- رازی، ابوالفتوح حسین بن علی، ۱۴۰۸ ق، *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، تصحیح محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد، آستان قدس رضوی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، ۱۴۲۰ ق، *مفاتیح الغیب*، ج ۲۵، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چ سوم.
- زمخشری، جارالله محمود بن عمر، ۱۴۰۷ ق، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*، بیروت، دار الکتب العربی، چ سوم.
- سمرقندی، نصر بن محمد، بی تا، *بحر العلوم*، بی جا، بی نا.
- سیدقطب، ۱۴۱۲ ق، *فی ظلال القرآن*، بیروت و قاهره، دار الشروق، چ هفدهم.
- صادقی تهرانی، محمد، ۱۳۶۵، *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة*، ج ۲۳، قم، فرهنگ اسلامی، دوم.
- طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۴۱۷ ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۱۶، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چ پنجم.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، *مجمع البیان لعلوم القرآن*، ج ۱۰، تهران، ناصر خسرو، چ سوم.
- طبری، محمد بن جریر، ۱۴۱۲ ق، *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، ج ۲۰، بیروت، دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن، بی تا، *التبیان فی تفسیر القرآن*، ج ۸، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- فضل الله، سید محمدحسین، ۱۴۱۹ ق، *تفسیر من وحی القرآن*، ج ۱۸، بیروت، دارالملاک، چ دوم.

- قاسمی، محمد جمال الدین، ۱۴۱۸ ق، محاسن التأویل، ج ۷، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- قرطبی، محمد بن احمد، ۱۳۶۴، الجامع لأحكام القرآن، ج ۱۳، تهران، ناصر خسرو.
- قمی، علی بن ابراهیم، ۱۳۶۳، تفسیر القمی، ج ۲، قم، دار الکتب، چ سوم.
- گنابادی، سلطان محمد، ۱۴۰۸ ق، تفسیر بیان السعادة فی مقامات العیادة، ج ۲، بیروت، مؤسسة الأعلمی.
- مراغی، احمد بن مصطفی، بی تا، تفسیر المراغی، ج ۲۰، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ملاحویش آل غازی، سید عبدالقادر، ۱۳۸۲، بیان المعانی، ج ۴، دمشق، مطبعة الترقی.
- هواری، هود بن محکم، ۱۴۲۶ ق، تفسیر کتاب الله العزیز، ج ۳، الجزائر، دارالبصائر.
- واحدی، علی بن احمد، ۱۴۱۱ ق، اسباب نزول القرآن، بیروت، دار الکتب العلمیة.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی